

Elaheh Kheirandish. *Baghdad and Isfahan: A Dialogue of Two Cities in an Age of Science ca. 750–1750*. London: I.B. Tauris, 2021. 275 sayfa. ISBN: 9781789768335.

Sena Aydın*

Bu kitap, Elaheh Kheirandish'in Harvard Üniversitesi Kütüphanesi'nde (Harry Elkins Widener Memorial Library [Widener]) “menâzır” (optik) terimi üzerine yaptığı aramalarda *Münâzarât-i Bağdâd ve İsfahân* (*Bağdat ve İsfahan'ın Münâzarası*) adlı bir el yazmayı fark etmesi sonucu kaleme alınmıştır.¹ Eserin yazma nüshası üzerinde tarih kaydı bulunmamaktadır. Bununla birlikte günümüze ulaştığı tespit edilen yegâne nüshası, metnin telif/istinsah tarihi ile yerine dair bazı ipuçları sağlamaktadır. Nitekim metinde Evhadüddin el-Kirmânî'den (ö. 697/1297) bahsedilmesi, eserin telif tarihinin 7/13. yüzyıl sonrası olduğuna işaret etmektedir. Öte yandan Babür Hindistanı'ndan Âlemgîr Ebü'l-Muzaffer Muhammed Muhyiddîn Evrengzib'e (1658-1707 arasında 6. Bâbü hükümdarı) işaret eden bir mühür kaydı sayesinde istinsah tarihi 1120/1708 öncesi olarak belirlenmiştir.²

Yazma eserde Kemâl-i İsfahânî olarak adı geçen yazar, Bağdat ve İsfahan gibi tarihi öneme sahip iki şehrin diyalogunu anlatır. Öte yandan bu metin Kheirandish'in eliyle oldukça orijinal kurgusu olan, çok katmanlı bir bilim tarihi okumasına dönüştürülür. Kheirandish çalışmasını hazırlarken döneme ait birincil ve ikincil

- 1 Eser daha sonra British Library'e aktarılmıştır. Bkz. Kemâl-i İsfahânî, *Münâziât-i Bağdâd ve İsfahân*, British Library Manuscript Add 18, 411, vr. 166a–178b.
- 2 “*Pâdişâh-i Gâzî 1120*” yazılı mühür hakkında bilgi için bkz. Charles Rieu, *Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum* (London: British Museum, 1881), II, 601; Clifford Edmund Bosworth, *The Islamic Dynasties: A Chronological and Genealogical Handbook* (Islamic Surveys No. 5), Edinburgh: Edinburgh University Press, 1967. 210–11.

* Ar. Gör. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Bilim Tarihi Enstitüsü. İletişim: senapekkendir@hotmail.com.

cil kaynakların yanı sıra, meslektaşlarıyla yapılan söyleşiler, çeşitli sempozyum ve konferanslar, bilim tarihi sergileri gibi henüz yayınlanmamış pek çok materyalden de faydalanır. Diğer bir ifadeyle onun, 750-1750 yıllarının Bağdat ve İsfahan'ı da dahil olmakla geniş bir coğrafi alanı kapsayan bu anlatısı, çoğunlukla 2005 ve 2019 yılları arasındaki dönemde topladığı araştırma malzemesi sayesinde ortaya çıkmıştır. Kitapta, Bağdat ve İsfahan'ın bin yıllık diyalogu, Kheirandish'ın akademik deneyimiyle harmanlanarak Leo adında bir öğrencinin gözünden anlatılır. Böylece Leo'nun farklı zaman ve mekanlarda edindiği kişisel tecrübelerin bir tekâmülü niteliğindeki anlatıya dönüşen metin, oldukça akıcı ve geniş bir okuyucu kitlesine hitap eder hale gelir.

Kitabın birinci bölümü; tarih disiplini, kaynak ve olgulardan gelişme ve sonuçlara kadar çeşitli aktörlerin bir bileşimi olarak anlamak gerektiğini savunur. Bilim tarihinde ise yerellik, otorite, metodoloji, akademi, fayda ve evrensellik gibi ana etmenleri ön plana çıkarır. Burada yazara göre, tarihsel arka plan için köklere, yerellik için rotalara, bilimi etkileyen otoriteler için kurallara, metodolojiyi oluşturabilmek için kitaplara, akademiyle ilişkiyi belirlemek için okullara, bilim tarihinden yarar sağlayabilmek için araçlara ve bilim tarihinin evrenselliği için döngülere dikkat edilmelidir. Bilim tarihinde sadece “ne oldu”, “ne zaman” ve “nasıl” türünden sorular sormakla yetinmeyip, tarihsel malzemenin bağlamındaki nedenleri de anlamak gerekir. *Münâzarât-i Bağdâd ve İsfahân*'ın girişinin, ‘Bağdat’ ve ‘İsfahan’ hakkında görseller içeren ayrıntılı ansiklopedik bir metin olduğunu belirten yazar, iki şehre ait tarihsel harita ve görüntülerin tasvirini sunar. *Münâzara* metni sadece Arapça ve Farsça dillerinin değil, aynı zamanda düzyazı ve şiirin cömert bir karışımıdır. Sadece yazıları ile değil, tezhipleri, el işçiliği, haritaları ve cildiyle de İsfahan el sanatlarının rafine zevkini yansıtır.

İkinci bölüm, tarihsel yöntemlerin bilim tarihine nasıl uygulanabileceğini tartışır. Kheirandish, Bîrûnî'nin (ö. 453/1061 [?]) neden uzun süre Batılı akademisyenlerin ilgi alanlarına girmediğine ve eserlerinin Latince çevirilerinin bulunmadığına dair ipucunu paylaşır. Bîrûnî'nin, *et-Tefhîm fî evâ'ili şinâ'ati't-tencîm* adlı eserinin nüshalarının peşine nasıl düştüğünü, ‘The Classical Library of Islam’ adlı arşivden³ nasıl faydalandığını, sadece isimler ile tarihlere değil, matbu eserler ile el yazma-

3 Elaheh Kheirandish, ‘Classical Library of Islam’ (Coordinator), Packard Humanities Institute (PHI), Cambridge MA (2000–2004); Founder: David W. Packard; Director: Roy Mottahedeh; Assistants: Stephanie Bass, Kevin Schwarz. <https://persian.packhum.org>

larına; sadece şehirler ile kütüphanelere değil, mahkeme kayıtları ile gözlemevlerine duyduğu ihtiyacı anlatır. İkinci bölümde erken dönem için Mûsâ Harîzmî (ö. 232/847'den sonra) ve Ömer Hayyam'ı (ö. 526/1132 [?]), daha geç dönemler için Yahya Mağribî ve Ali Kuşçu'yu (ö. 879/1474) ele alır. Kopernik'in (ö. 1543) öncüsü olarak değerlendirdiği Ali Kuşçu'nun, ayrıcalıklı hayatından, araştırmalarından, Kopernik'in 'devrimci' modelinin üç ana bileşeninden birine neden herhangi bir 'sıçrama' yapmadığına dair bilmeceyi gelecekteki araştırmacıların çözebileceğinden bahseder.

Üçüncü bölüm, yazarın İslam coğrafyasından aktarılan en eski konu olarak belirttiği geometri üzerinedir. Bölüm girişinde, *Catalogue of Persian Manuscripts, Persian Literature, Persia* gibi kaynaklardan, 'Cambridge Shahnama Centre for Persian Studies' gibi merkezlerin kuruluşuna, 'Historical Dialogues from the Near East'⁴ gibi derslere Leo'nun tecrübeleri vesilesiyle temas edilir. Sâbit bin Kurre'nin (ö. 288/901) kendi adını verdiği 'aritmetik ve cebire uygulanan geometri sabitlerinin' ortaya çıkışı, ayrıca İbn Sinân, Kûhî (ö. 380-390/990-1000 [?]) ve Siczî'nin çalışmaları tartışılır.

Dördüncü bölüm, İslam topraklarıyla ilişkili büyük atılımlara sahip bir konu olan optik üzerinedir. 'Windows into Early Science'⁵, 'European travelers to Safavid Iran', 'Homage to al-Hasan Ibn al-Haytham'⁶ gibi sergilerden, 'Arapça el yazması mirası hakkında farkındalık yaratma' teması geçen konferanslara temas eden yazar, 'devrimci' bir figür olarak bahsettiği İbnü'l-Heysem'e ve çalışmalarına yönelir. Optik alanındaki 'başyapıtın' hem İslam hem de Avrupa topraklarındaki ilgili Yunanca, Arapça ve Latince el yazmalarını Leo'nun İskenderiye konferansı tecrübesi aracılığıyla anlatır.⁷ 1930'lardan kalma Almanca uzun bir monografinin, ona kısa sürede Arapça, Farsça ve Türkçe el yazmalarının başlıklarını ve sadece İstanbul'daki çok sayıda kütüphane ve koleksiyonun isimlerini verdiğiinden 1950'lerden kalma 'Türk Kütüphanelerindeki İmzalar' kaynağından ve genel olarak İstanbul yazma eser kütüphanelerinden bahseder. İbnü'l-Heysem mirasını konu alan çeşitli etkin-

4 Elaheh Kheirandish, 'Historical dialogues from the Near East', Harvard University, Freshman Seminar, Spring 2008.

5 Elaheh Kheirandish, Exhibit 'Windows into Early Science'; Ireland, 'Houghton Exhibit'. <http://news.harvard.edu/gazette/story/2008/04/houghton-exhibit-features-islamic-sciences/>

6 'Hidden [is] in the Evident' (al-Khafi fi al-Jali) sergisinde yer alan kaligrafik bir eserin başlığı: Sanatçı Kamal Boullata'nın el-Hasan İbnü'l-Heysem'e Saygı Sergisi, Dubai 2009.

7 Bibliotheca Alexandrina: 6-8 May 2008, 5th International Conference: Lost and embedded manuscripts. www.bibalex.org/en/events/eventdetails?id=5269

likler Leo'nun gözünden gezilir. Öyle ki, 2000 yılının başında İbnü'l-Heysem, 'The New York Times Magazine' tarafından 'milyenyumun en önemli fikrini- bilimsel yöntemin yükselişini- harekete geçirdiği' ve 'kırılma ve mercekler üzerindeki çalışmaları ... teleskop ve mikroskobun icadına yol açtığı' için övgüyle yad edilecektir. İbnü'l-Heysem'in yaklaşık doğum ve ölüm tarihlerine 965 ve 1040 yıllarının eklendiği 2005 yılında, 'Uluslararası Fizik Yılı' kutlamaları bağlamında Ay'daki bir krater 'Alhazen' adı verilecek; 'Işık Yılı' olarak adlandırılan 2015'te Palermo ve Paris'ten İstanbul'a, New Haven ve New York'a ve Washington'a kadar 'Batılı' şehirlerde İbnü'l-Heysem'i ön plana çıkaran etkinlikler ve yayınlar düzenlenecek, 2017 yılında, şaheseri *Kitâbü'l-Menâzır*'ın Avrupa baskısı 'büyülü saray' olarak bahsi geçen prestijli bir nadir kitap kütüphanesinde sergilenecektir.⁸

Beşinci bölüm, astronomiyi hem İslam hem de Avrupa topraklarında olağanüstü gelişmelerin yaşandığı bir konu olarak ele alırken, kritik bir diğer bileşen olarak Kurtuba, Merağa ve Semerkant gibi okulları ön plana çıkartır. Leo'nun erken dönem bilim sergisi ve sanal sergi aracılığıyla tanıdığı Safevî İsfahanı'nda matematikçi ve devlet adamı olan Şeyh Bahâî üzerinde durulur. 11. yüzyıl Kahire'sinden İbnü'l-Heysem ve 14. yüzyıl Şam'ından İbnü'l-Şatır'dan, 13. yüzyıl Merağa'sından Tûsî (ö. 672/1274) ve 15. yüzyıl Semerkant'ından Kuşçu'ya kadar uzanan Doğu İslam bilginlerinin astronomi modellerinin yanı sıra; 12. yüzyıl Endülüs'ünde İbn Tufeyl (ö. 581/1185), Bitrûcî ve İbn Meymun'a (ö. 601/1204) kadar Batı İslam bilginlerinin astronomi modelleri yazar tarafından 'Kopernik öncesi Kopernik' terimiyle ön plana çıkarılır.

Altıncı bölüm, mekanik ve mekaniğin gelişiminde temel bir etmen olan bilimsel aletler konusuna odaklanır. Camilerden okullara, gözlemevlerinden mahkemelere kadar pek çok farklı konumdaki uygulamalar irdelenir. Bölüm, *Münâzara* el yazmasının dijital teknoloji dünyasında bünyesine girdiği 'Micromapping Early Science' adlı projeden bahsederek başlar.⁹ *Münâzara* el yazması ve ona ev sahipliği yapan mikro haritalar hem dijital hem de sanal formlarda sergilenmektedir. Bölüm Leo'nun gözünden mevcut dijital kaynakları ön plana çıkarırken, 'library of the future', 'virtual 17th-century university', üç boyutlu 'encyclopedia of life',

8 Elaheh Kheirandish, "The spread of science: Alhazen, Opticae Th esaurus, 1572" in Carling and Rosenberg, "An "enchanted palace". <https://harvardmagazine.com/2017/03/an-enchanted-palace>

9 Elaheh Kheirandish, "Micromapping early science", Harvard University: Academic Technology Group (ATG). <https://www.scholar.harvard.edu/ekheirandish/multimedia>

'geographic analysis' ve 'internet and society' gibi projeler vasıtasıyla değişen bilim ve teknolojinin araştırmayı nasıl yönlendirdiğine temas eder. 'A quartet of early scientific traditions', 'When optics was more than physics' başlıklı filmler, iMovie ve Keynotes gibi görüntü programlarına yüklenen ve iTunes ve Garage Band gibi ses programlarıyla karıştırılan çoğunlukla el yazmaları ve haritalardan oluşan klipleri harekete geçiren film prodüksiyonları bilim tarihinin dijital yöntemlerle nasıl toplumsallaşabileceğini Leo aracılığıyla okura sunar. Yirminci yüzyılın son on yılında İslami dillerdeki el yazmalarının sayısı milyonlarla, bilimsel el yazmalarının sayısı on binlerle ve bilimsel aletlerin sayısı binlerle ifade edilirken, yazara göre sadece 'yeni bulunan' Cemşid Kâşî'nin (ö. 832/1429) Semerkant'tan Kaşan'daki babasına gönderdiği mektuplar bile tek başına bir 'gerileme' döneminden bahsedilemeyeceğine dair yeterli bir kanıttır. Daha sonra altıncı bölümde, astronomi aletleri yüzyıllar boyunca hayatta kalarak kendi topraklarının ötesindeki birçok bölgeyi zenginleştiren İbn şâtır (ö. 777/1375) Uluğ Bey'in rasathanesinin proje ve inşa aşamalarında tavsiyelerini sunan Kâşî, Tyco Brahe'nin (ö. 1601) rasathânesi ile boy ölçüşen İstanbul Rasathânesi'ni kuran Takıyyüddin (ö. 993/1585) örnekleri üzerinden bilimsel aletler konusu irdelenir.

Yedinci bölüm, Kheirandish'in ifadesiyle geçmişi anlamak, bugünü temsil etmek ve geleceği öngörmek için 'bakış açısı' ve 'şans' unsurlarının yerini tartışır. Bölüm, Osmanlı saray kütüphanesi envanterinin bulunduğu Topkapı Sarayı'ndan, Fuat Sezgin Bilim ve Teknoloji Tarihi Müzesi'ne kadar Leo'nun tecrübeleriyle başlar. Müzenin 'evrensel bir miras olarak bilim tarihi', 'öğretim ve eğitim için gezici bilimler' ve 'disiplinler arası yaklaşımlarla ışık ve gölge' gibi projelere temas edip, ilgili konularda düzenlediği yaz okullarına, 'gezici bilimler' temasının önemine, 'Around the World with Early Science' başlıklı atölye çalışmasına, İstanbul'daki Süleymaniye Kütüphanesi ziyaretine kadar, Leo'nun yolculuğunun bir parçası olur. 'Uluslararası Işık Yılı' bağlamında İbnü'l-Heysem optiğinin İslam ve Avrupa topraklarındaki varlığında "şans" unsurunun oynadığı rolün altı çizilir. Dünyanın son 'sorunlu bölgelerinde' yıkılan anıtları ölümsüzleştirmek için gelişen teknolojileri kullanma çabasıyla ilham verici bir 'Museum of Lost Objects', çeşitli tarihsel senaryoları sergileyen bir 'Museum of Chances' fikri Leo'nun gündeminindedir. Öyle ki, bir şanslar Müzesi'nde geometri, astronomi, mekanik ve optik "dörtlüsü" ve bunların gelişimindeki eksik bileşenlerin "kaçırılan şanslar" olarak tanımlanabilmesi, bazılarının eksik kitaplar (geometri söz konusu olduğunda), eksik aletler (astronomi söz konusu olduğunda), eksik yollar (mekanik söz konusu olduğunda) ve optik söz

konusu olduğunda eksik döngüler olarak irdelenmesi mümkündür. Ayrıca Leo'nun İstanbul ziyaretinde ilham aldığı "Masumiyet Müzesi"nden de bahsedilerek, İstanbul'un tarihi saraylarında düzenlenen uluslararası sempozyumdaki bir panelin parçası olarak sunulan 'Cities of Stars' sunumunun bulgularından bahsedilir.¹⁰ Yedinci bölüm biterken, İsfahan'ın Kaşan kentinde bulunan yedi odalı bir 'Gezegen Evi' ve on iki odalı bir 'Zodyak Odası'ndan oluşan restore edilmiş tarihi bir mekan olan 'Yıldızlar Evi', Şanslar Müzesi'ne ev sahipliği yapmaktadır ve Leo'nun Şanslar Müzesi ziyaretinden çeşitli tasvirler paylaşılır.

Böylece Kheirandish, yedi bölümden oluşan bin yıllık tarih anlatısını, yer alıntı ve şiirlerle süsleyerek, hatta iki oğlunun yazmış olduğu şiirlere de yer vererek bitirir. Bu açıdan, katıldığı sergilerden, söyleşi ve konferanslardan, verdiği derslere, meslektaşlarıyla görüşmelere kadar sadece tecrübelerini değil, nazik ruhunu da kitabında ortaya koyduğunu söylemek mümkündür. Bu kitap okuyucusu için kurgusu akıcı, yer yer poetik, zaman ve mekân yolculuklarıyla şaşırtıcı, tamamen kendine özgü bir yolculuk vadetmektedir. Bir bilim tarihi araştırmacısı içinse yazar, akademik yolculuğunun her tür parçasını cömertçe sunabilmekte ve alışlagelmişin dışında bir bilim tarihi yazım metodu sağlayabilmektedir. Bu anlatıda okuyucu, yazma eser dünyasından, kataloglara, dijital teknolojilere, sergilere kadar bilim tarihi araştırmalarının pek çok unsuruna yakından temas etme imkânı bulur. Kheirandish'in kütüphane kataloglarında "menâzır" kelimesini taramasıyla başladığı serüven, onu *Münâzarât-i Bağdâd ve İsfahân*'a ulaştırmış, bu da Bağdat ve İsfahan şehirlerinin münazarası üzerinden bin yıllık bir bilim tarihi anlatısı oluşturmasını sağlamıştır. Bu durum bilim tarihçileri için, en basit literatür taramasından bile önemli bulgulara ulaşabileceğine, yazma eser kütüphanelerinde keşfedilmeyi bekleyen yüzlerce eserin bilim tarihine bakış açısını değiştirebilecek sonuçları olabileceğine dair büyük ümitler vadetmektedir.

10 Kheirandish, "Cities of Stars: The Historical Relations of Optics and Astronomy", *International Symposium for the History of Science in Islam*, Istanbul University, 15 June 2019. <https://www.scholar.harvard.edu/ekheirandish/projects>